

СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ДЗЕЯСЛОЎНАЙ ЛЕКСІКІ НАЗЫВАННЯ ЭМОЦЫЙ

У артыкуле разглядаюцца дзеясловы, што выкарыстоўваюцца для называння эмоцый у сучаснай беларускай мове. Аўтар вылучае семантычныя групы дзеясловаў, апісвае іх семантычную структуру, размяжоўвае каўзатыўныя і некаўзатыўныя дзеясловы эмоцый, вызначае семантычную структуру каўзатыўных дзеясловаў эмоцый.

The article deals with verbs naming emotions in the Belarusian language. The author defines semantic groups of the verbs, describes their semantic structure, differentiates causative and non-causative emotion verbs, determines the semantic structure of causative verbs.

Эмоцыі, пачуцці, афектыўныя станы, настрой адносяцца да сферы эмацыянальных перажыванняў чалавека і з'яўляюцца аб'ектам даследавання ў асобнай галіне псіхалогіі – псіхалогіі эмоцый. Эмоцыі пранізваюць усё жыццё чалавека і спадарожнічаюць любой яго дзейнасці. У мове разнастайныя эмацыянальныя праявы псіхікі чалавека атрымліваюць, перадусім, слоўныя назвы, як любыя іншыя прадметы і з'явы навакольнага свету. Аднак псіхалагі адзначаюць, што эмацыійныя адчуванні чалавека не паддаюцца злічэнню, большасць з іх доўжыцца імгненне, і толькі тыя, што адрозніваюцца “працягласцю і перажываюцца часцей за іншыя, атрымліваюць адлюстраванне ў мове і абазначаюцца слоўнымі тэрмінамі. Такім чынам, у мове замацаваліся словы, якія абазначаюць больш частыя і ўстойлівыя пачуцці; але яны зусім не вычэрпваюць усёй эмацыійнай палітры чалавека” [2, с. 27].

Моўная карціна свету пэўным чынам адлюстроўвае эмацыянальны досвед чалавека, таму ў сістэме любой мовы ёсць у наяўнасці разнастайныя сродкі абазначэння эмоцый – фанетычныя, лексічныя і граматычныя. Асноўную нагрузку па намінацыі эмацыянальных перажыванняў, безумоўна, выконвае лексіка, прадстаўленая словамі рознай часцінамоўнай прыналежнасці: назоўнікамі (*агіда, захваленне, роспач*), прыметнікамі (*злы, самотны, шчаслівы*), дзеясловамі (*журыцца, спачуваць, кахаць*), прыслоўямі (*весела <смяяцца>, няшчотна <паглядаць>, сумна <гаварыць>*), прэдыкатывамі (*брыдка, страшна, шкада*).

У прапанаваным артыкуле аб'ектам апісання стала дзеяслоўная лексіка называння эмоцый у беларускай мове. Семантычныя асаблівасці дзеясловаў эмоцый разглядаюцца ў працах такіх лінгвістаў, як Л.М. Васільеў, І.А. Ісаева, Л.Г. Бабенка, А.Г. Шарыфуліна і інш.

Дзеяслоў валодае шырокімі магчымасцямі для абазначэння эмацыянальных перажыванняў чалавека. Гэта часціна мовы здольна называць:

– эмацыянальныя станы (*абурацца, сумаваць, радавацца*);

- эмацыянальныя адносіны (*спачуваць, кахаць, шкадаваць*);
- эмацыянальнае ўздзеянне (*знявіць, расчуліць, здзівіць*);
- вонкавыя праявы эмоцый (*плакаць, смяцца, спалатнець*);
- эмацыянальныя жэсты (*цалавацца, абдымацца*);
- эмацыянальную міміку (*усміхацца, падміргваць*);
- эмацыянальныя выказванні (*наракаць, ляць*).

Прыведзеныя іпостраці з’яўляюцца словамі з прамым значэннем, аднак варта адзначыць, што клас дзеяслоўнай лексікі эмоцый актыўна папаўняецца метафарычна-вытворнымі адзінкамі кшталту *кіпець, астыць, бушаваць, узрывацца, выбухнуць, сохнуць, кленчыць, пахаладзец, хмурнець, свяціцца, крывіцца, убівацца, равец, хвалявацца, кіснуць, цямнець, чырванец, счарнець, пазелянец* і інш.

Лексічнае значэнне дзеясловаў эмоцый мае двухкампанентную структуру, якую можна падаць праз мадэль “паняцце пра эмоцыю + апісанне эмоцыі”. Першы кампанент (сема ‘эмоцыя’) з’яўляецца паказчыкам таго, што лексема называе пэўную эмоцыю ці пачуццё. Рэпрэзэнтантамі гэтай семы з’яўляюцца словы *адчуваць, выклікаць адчуванне (пачуццё, перажыванне), абуджаць пачуццё, перажываць, адносіцца, быць у стане, стаць, станавіцца, выклікаць стан, даходзіць да стану, зведаць пачуццё, мець пачуццё* і пад. Другі складнік – гэта сема-канкрэтызатар, якая апісвае дыферэнцыяльныя прыметы эмоцыі ці пачуцця. У якасці апісальных часта выкарыстоўваюцца назоўнікі-назвы эмоцый кшталту *агіда, здзіўленне, задаволенасць, страх, гнеў, прыкрасць, радасць, веселасць, расчараванне, журба, сорам, трывога* і пад., зрэдку – прыметнікі тыпу *абураны, радасны, вясёлы, сумны* і пад. Такая семантычная структура дзеясловаў знайшла адлюстраванне ў глумачальных слоўніках [3], напрыклад: *абурацца* – ‘станавіцца абураным’, *грэбаваць* – ‘адчуваць агіду’, *давяраць* – ‘1) праяўляць давер; 2) выказваць пачуццё даверу’, *журыцца* – ‘знаходзіцца ў стане журбы, сумаваць, маркоціцца’, *зайздросціць* – ‘зведаць пачуццё зайздрасці’, *злавацца* – ‘адчуваць злосць’, *крыўдаваць* – ‘мець на каго-н. крыўду’, *любіць* – ‘1) адчуваць любоў; 2) быць задаволеным чым-н., адчуваць задавальненне ад чаго-н.’, *паважаць* – ‘адносіцца з павагай да каго-н., чаго-н.’, *палохацца* – ‘даходзіць да стану страху, баяцца’, *расчуліць* – ‘выклікаць пачуццё прыемнай усхваляванасці’, *смуткаваць* – ‘перажываць смутак, сумаваць, журыцца’, *спалатнець* – ‘стаць бледныя, падобным на палатно (ад страху, бяды і пад.)’, *хваляваць* – ‘прыводзіць у стан хвалявання, выклікаць адчуванне трывогі, радасці і пад.’, *цешыцца* – ‘адчуваць радасць, задавальненне’ і інш.

Адна з класіфікацый эмоцый у псіхалогіі грунтуецца на іх азначнай функцыі. Да станоўчых эмоцый паводле такога падыходу адносяцца тыя, што маюць прыемны эмацыянальны фон, абумоўлены задаволенасцю пэўных патрэб. Яны ўзнікаюць у сітуацыі поспеху, калі чалавек дасягае пастаўленай мэты. Так перажываецца, напрыклад, захапленне, радасць, пяшчота, шчасце, каханне, сімпатыя. Калі задавальненню актуальных патрэб штосьці замінае, калі вынікі

дзеянасці не адпавядаюць чаканням, то чалавек перажывае негатыўныя эмоцыі, якія суправаджаюцца непрыемнымі адчуваннямі. Да такіх перажыванняў адносяцца адчай, злосць, гнеў, смутак, крыўда, страх, расчараванне, сорам. Акрамя станоўчых і адмоўных эмоцый, у псіхалогіі вылучаецца група няпэўных, нейтральных, эмоцый (здзіўленне, абьякавасць, цікаўнасць). Адпаведна, дзеясловы эмоцый можна аб'яднаць у тры групы:

1) дзеясловы, што называюць станоўчыя эмоцыі, напрыклад: *радавацца, захапляцца, любіць, кахаць, давяраць, паважаць, цешыцца, сімпатызаваць, ганарыцца* і інш.;

2) дзеясловы, што называюць негатыўныя эмоцыі, напрыклад: *абурацца, злавацца, зайздросціць, ненавідзець, сумаваць, крыўдзіцца, баяцца, расчаравання, шкадаваць, саромецца* і інш.;

3) дзеясловы, што абазначаюць нейтральныя эмоцыі, напрыклад: *здзіўляцца, дзівіцца*.

Неабходна адзначыць выпадкі семантычнай бінарнасці дзеясловаў, у прыватнасці дзеяслоў *смяцца*, з аднаго боку, мае значэнне 'праяўляць весялосць, радасць пры лапамозе смеху', з другога боку, – гэта 'насмешка, кпіны'.

Дзеясловам эмоцый, як і дзеясловам увогуле, уласціва яшчэ адна істотная прыкмета – каўзатыўнасць. Катэгорыя каўзатыўнасці адносіцца да ўніверсальных паняццевых катэгорый, сутнасць якой падлягае ў прычынна-выніковых адносінах у мове, "калі адно дзеянне становіцца прычынай узнікнення іншага дзеяння або стану" [1, с. 76]. Адпаведна, каўзатыўнымі называюцца дзеясловы, "якія абазначаюць уздзеянне на аб'ект з мэтай змянення яго стан ці пабудзіць да дзеяння" [1, с. 80]. Напрыклад, *абурыць* – значыць 'уздейнічаць на іншага чалавека з мэтай выклікаць у яго незадавальненне, гнеў', *здзівіць* – 'уздейнічаць на іншага чалавека з мэтай выклікаць у яго здзіўленне', *хваляваць* – 'уздейнічаць на іншага чалавека з мэтай выклікаць у яго хваляванне'. Інтэгральнай для ўсіх каўзатыўных дзеясловаў з'яўляецца сема 'ўздзеянне', а таксама моцная правая валентнасць (г.зн. пераходнасць, скіраванасць на аб'ект, наяўнасць прамога дапаўнення ў кантэксце). Для дзеясловаў эмоцый аб'ектам выступае чалавек, які зазнае эмацыянальнае ўздзеянне іншага чалавека (*абурыць, здзівіць, хваляваць* каго?). У семантычную структуру каўзатыўных дзеясловаў уваходзіць таксама сема 'прычына': прычынай змянення дзеяння або стану аб'екта з'яўляюцца пэўныя дзеянні суб'екта. Паколькі каўзатыўны дзеяслоў утрымлівае ўказанне на вынік уздзеяння, то ў семантыцы вылучаецца таксама сема 'вынік' – гэта дзеянне або стан, які прыпісваецца аб'екту. Паводле А.А. Дадзевай, "каўзатыўны дзеяслоў абазначае прычыну, а некаўзатыўны – вынік". Такім чынам, каўзатыўныя дзеясловы эмоцый уступаюць у парадыгматычныя адносіны з адпаведнымі некаўзатыўнымі, утвараючы бінарную апазіцыю, напрыклад:

абурыць – *абурыцца*;

весяліць – *весяліцца*;

гнявіць – гневацца;
здзівіць – здзівіцца;
натхніць – натхніцца;
палохаць – палохацца;
радаваць – радавацца;
расчуліць – расчуліцца;
спужаць – спужацца;
супакоіць – супакоіцца;
турбаваць – турбавацца;
хваляваць – хвалявацца;
цікавіць – цікавіцца;
цешыць – цешыцца і інш.

Як бачым, значэнне каўзатыўнага дзеяслова матывавана адпаведным некаўзатыўным: некаўзатыўны дзеяслоў называе той эмацыянальны стан, які ўзнікае ў аб'екта ў выніку ўздзеяння суб'екта. Некаўзатыўныя дзеясловы ў прыведзеных парах з'яўляюцца зваротнымі, г.зн. фармальным паказчыкам некаўзатыўнасці дзеяслова з'яўляецца постфікс *-ца*, які абазначае праўленне эмоцыі ў самога суб'екта. У семантычнай структуры некаўзатыўных дзеясловаў адсутнічаюць семы 'прычына' і 'вынік', паколькі названыя гэтымі лексемамі эмацыянальныя станы не з'яўляюцца вынікамі уздзеяння іншых суб'ектаў.

Такім чынам, дзеяслоўная лексіка называння эмоцыяў у беларускай мове прадстаўлена рознымі лексіка-семантычнымі групамі, у склад якіх уваходзяць як непасрэдня назвы эмоцыяў і пачуццяў, так і метафарычна пераасэнсаваныя адзінкі. Семантычная структура дзеясловаў эмоцыяў двухкампанентная: сема 'эмоцыя' + сема 'канкрэтызатар'. Паводле суаднесенасці з мадальнасцю эмоцыяў у псіхалогіі, дзеясловы называюць станоўчыя, адмоўныя і нейтральныя эмацыянальныя перажыванні. Дзеясловы эмоцыяў з'яўляюцца сродкамі выражэння катэгорыі каўзатыўнасці ў мове. Каўзатыўныя дзеясловы абазначаюць эмацыянальны стан як вынік уздзеяння іншага суб'екта. У семантычнай структуру каўзатыўных дзеясловаў вылучаюцца чатыры семы: 'ўздзеянне', 'аб'ект', 'прычына' і 'вынік'. Каўзатыўныя і некаўзатыўныя дзеясловы ўтвараюць карэлятыўныя семантычныя пары, прычым некаўзатыўны дзеяслоў з'яўляецца зваротным.

Спіс літаратуры

1. Дадзева, Е.А. Общая характеристика каузативных глаголов / Е. А. Дадзева // Вестник СибГУТИ. – 2011. – № 2. – С. 76–81.
2. Лук, А.Н. Эмоции и личность / А.Н. Лук. – М. : Знание, 1982. – 175 с.
3. ТСБЛМ – Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.